

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN MUHANDISLIK-PEDAGOGIKA
INSTITUTI

«Kasb ta'limi» fakulteti
Kasb ta'limi «Iqtisodiyot» kafedrası

«Boshqaruv hisobi» fanidan

REFERAT

Bajardi: 2-KTBHA-13 guruh talabasi
Abdusamatov A.

Qabul qildi: Xolmirzayev U.

Namangan - 2015 y.

XARAJATLARNI TURLI XIL BELGILARIGA QARAB TURKUMLANISHI

REJA:

1. Xarajatlar haqidatushunchavaularning turlixil belgilariga qarab turku mlanishi.
2. Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilishning me'yoriy uslubi.
3. Jarayonli usulda xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilish.
4. Direkt-kosting tizimi bo'yicha sarflangan xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilish.
5. Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilish tizimini turkumlash.

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Xarajatlar haqida tushuncha va ularning turli xil belgilariga qarab turkumlanishi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlar alohida o'rintutadi.

Xarajatlar mahsulotlarni ishlab chiqarish, tovarlar sotish, ishlar bajarish va izmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan arflarning pul dagi ifodasidir.

Korxonalar daxarajatlar turlari va moddalarining yuzagake lishi ularning asosiy, moliyaviy va investitsi ya faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalarining xarajatlari asosan xomashyo, materiallar, yoqilg'i va mehnatga haq to'lash xarajatlari kabilardan borat bo'ladi.

Respublikamizda xarajat moddalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54- sonli qarori bilan tasdiqlangan (O'z. R. VM. ning 2003 yil 25 dekabrda 567-sonli qarori bilan bilano'zgar tirishlar kiritilgan) "Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi ham damoli yaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asoslanadi. Bu Nizomga asoslangan holda barcha xarajat moddalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:
– bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
– bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
– boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish yo'nalishidagi ustama xarajatlar.

2. Davr xarajatlari:
– sotish xarajatlari;
– ma'muriy xarajatlar;
– boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:
– foizlar bo'yicha xarajatlar;
– xorijiy valyuta operatsiyalarida yuzaga keladigan salbiy kurs farqlari;
– qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholash;
– moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar.

4. Favqulod dazaralar.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar ishlab chiqarish yoki mahsulot (ish, xizmat)larni qayta ishlashda foydalaniladigan tabiiy va mehnat resurslari, xomashyo va materiallar, yoqilg'I va energiya, asosiy vositalar hamda ishlab chiqarishga tegishli boshqa xarajatlarning bahosini ifodalaydi.

Ushbu xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagicha tartibda guruhlanadi:
– ishlab chiqarish moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

– ishlab chiqarish xususiy atiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
– ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

– asosiy vositalar va ishlab chiqarish hahamiyatiga ega boʻlgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

– ishlab chiqarish ahamiyatiga ega boʻlgan boshqa xarajatlar.

Xoʻjalik yurituvchi subʼektlarda moliyaviy faoliyat boʻyicha xarajatlar muomalalarini buxgalteriya hisobida aksettirishu chun quyidagi schetlar belgilangan:

9610- “Foizlar koʻrinishidagi xarajatlar”;

9620- “Kurs farqlaridan zararlar”;

9630- “Qimmatli qogʻozlarni chiqarish va tarqatish boʻyicha xarajatlar”;

9690- “Moliyaviy faoliyat boʻyicha boshqa xarajatlar”.

Mazkur schetlartran zitschetlar hisoblanib, aktiv xarakterga. Ularning debetoborotlari xoʻjalik muomalalari natijasida sodir boʻlgan moliyaviy xarajatlarni, kreditoborotlari esa ularning hisobdan chiqarilishini ifodalaydi.

Korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari qoʻyilgan vazifalarga muvofiq xarajat elementlari va kal kulyatsiya moddalariga boʻlinadi.

Xarajatlarni elementlari boʻyicha guruhlash ishlab chiqarish xarajatlari iqtisodiy mazmuniga qarab aniqlash va tegishli smetalar tuzishga asos boʻladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari kalkulyatsiya moddalari boʻyicha guruhlash esa mahsulotlar tannarxini aniqlash lashga xizmat qiladi. Mazkur xarajatlarda xomashyo va materiallarni tayyorlash, qaytaishlash, brakmahsulotlarni tuzatish, yarim tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bogʻliq boʻladi. Ishlab chiqarish xarakteriga ega boʻlmagan xarajatlarga korxonaning madaniy-maishiy obʼektlariga sarflanadigan xarajatlar kiradi.

Shuningdek, korxonalarda xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritilishiga koʻra bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratiladi.

Bevosita xarajatlar korxonalarga mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan toʻgʻridan-toʻgʻri bogʻliq boʻlgan xomashyo va materiallar, mehnatga haq toʻlash (ajratmalari bilan birga), ishlab chiqarishda foydalanilayotgan asosiy vositalar amortizatsiyasi kabi xarajatlar kiradi.

Bevosita moddiy xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot (ish va xizmat)larning asosini tashkilotib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulotlar tayyorlash, ishlar bajarish va xizmatlar koʻrsatishda foydalaniladigan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar xarajatlari ifodalaydi.

Yuqoridagilardan tashqari “Xarajatlar tarkibi toʻgʻrisidagi” Nizomga muvofiq, quyidagi xarajatlar ham bevosita moddiy xarajatlar tarkibiga kiradi:

– normal texnologiya jarayonini taʼminlash va mahsulotlarni oʻrashu chun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojiga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini oʻtkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xarid qilinadigan materiallar, shuningdek asbob-uskunalar tuzatish uchun ehtiyot qismlar, inventarlar qiymati, xoʻjalik buyumlari va asosiy vositalarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalari.

– sotib olinadigan, kelgusida korxonada montaj qilinadigan yoki qoʻshimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

– tashqi uridik va jismoniy shaxslar, shuningdek korxonaning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha muomalalarni bajarish, xomashyova materiallarga ishlov berish, ularni sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish vositalarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi.

Korxona ichida tashqi yuridik shaxslarning transpor txizmatlari (xomashyo, materiallar, instrumentlar, detallar, tanavorlar, yuklarning boshqa turlarini markaziy ombordan tsexga, shuningdek, tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlar hisoblanadi.

– tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirish, yuridik shaxslar tomonidan amalgam oshiriladigan yernirekul tivatsiya qilishishlariga haqto'lash), ildizibilan beriladigan daraxtlarga haqto'lash, sanoat korxonalari tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haqto'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun esayog'och-taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsi ya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari.

– texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, korxonalarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transportishlari;

– korxonaning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. Bunda korxonaning go'zitomonidan ishlab chiqariladigan elektrenergiyasiga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyiga transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari moddiy xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi.

– ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kamchiqishi.

– korxonaning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar, jumladan yuklash va tushirish ishlari ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kiritilishi zarur.

– korxonalar tomonidan mol yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

– mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi.

– moddiy xarajatlar elementi bo'yicha aksettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan,

Tovar birjalari xizmatlaridan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'imlar, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

Bevosita mehnat xarajatlari: bevosita ishlab chiqarish xodimlari, ishlab chiqarish jarayonida ishlayotgan mashinaoperatorlari va bevosita ishlab chiqarishda band bo'lgan boshqa xodimlar mehnat haqi xarajatlari.

Shuningdek, "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi Nizomga ko'ra, bevosita mehnat xarajatlari quyidagilar kiritiladi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narx nomalar, tarifstav kalarivala vozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan amalda bajarilgani shuchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan hisoblangan ishhaqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki hujjatlardan azardatutilgan rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlar;

- kasb mahorati va murabbiylik uchun tarifstavkalariga va okladlarga ustamalar;

- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiy atusidagi to'lovlar, shujumladan:

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, damolish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarda ishlaganlik uchun tariff stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

- ko'p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar;

- aloqa, temiryo'l, daryo, avtomobil transporti va katta yo'llar xodimlarining va doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ishhaqiga, xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo'nagan paytidan boshlab shujoyga qaytib kelgan paytgacha to'lanadigan yo'lda o'tgan harbir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruktsiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevositaband bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va xta usulibilanishlarni bajargan xodimlar uchun ishning ko'chma va qatnov xususiy ati uchun ustama;

- doimiy ravishda yerosti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nabketishlarida noldin va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;

- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan rayon koeffitsientlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsientlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash

jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek xodimlarning meteorologiya sharoitlariga ko'ra va transport tashkilotlarining aybi bilan yo'lda tutilib qolingun kunlar uchun tarifstavkasi, oklad miqdorida to'lanadigan summalar (vaxta usulida ishni bajarishda);

- ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan damolish (ortiqcha ishlangan ish vaqti uchun damolish) kunlari uchun haq to'lash;

- ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash;

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yilgi) va qo'shimcha ta'tilla uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishida tanaffuslar, shuningdek tibbiy ko'riklardan o'tish bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga, asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda, haq to'lash;

- donor xodimlarga qonni tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kun dan keyin beriladigan damolish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalar) mehnat haqi to'lash.

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlab bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi sub'ektnin go'zitomonidan amalgam oshiril sapudrat shartnomasi ham shujumlaga kiradi.

- belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

Bilvosita xarajatlar esa mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar hisoblanib, ularga ma'muriy-boshqaruv xarajatlari, boshqaruv asbob-uskunalarini saqlash va foydalanish xarajatlari kiradi.

Rejalashtirilishiga qarab xarajatlar qisqa va uzoq muddatli xarajatlarga ajratish mumkin.

Qisqa muddatli xarajatlar korxonaning taktik maqsadlarini amalgam oshirishga imkon beradi.

Uzoq muddatli xarajatlar esa korxonani strategic maqsadini amalgam oshirishda yuzaga keladi. Ularga ilmiy tekshirishlar, yangi texnologiyalarni olib kirish va rivojlantirish, tayyor mahsulotlarning yangi turlarin ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar kiritiladi.

Korxonalar faoliyatida yarim o'zgaruvchan xarajatlar ham yuzaga keladi. Yarim o'zgaruvchan xarajatlar bir vaqtning o'zida ham o'zgaruvchan, ham doimiy xarajat xususiyatiga ega bo'lgan xarajatlar hisoblanadi. Ularga telefon xizmati xarajatlarini kiritish mumkin. Bunda biroylik aniq to'lanishi lozim bo'lgan summa doimiy xarajatlar, shaharlararo va xalqaro so'zlashuv xarajatlari esa o'zgaruvchan xarajatlar guruhiga kiritiladi.

Smetakal kulyatsiyasidan mahsulotlar ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyani qo'llash va kelgusi davrlarda sarflanadigan xarajatlar

smetasini tuzishda foydalaniladi. Ushbu usul korxonada yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish, mahsulotlar bahosini belgilash va ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish yo'nalishidagi hamma xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritiladi. Bu esa ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni to'liq va o'z vaqtida hisobga olish, shuningdek, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni tejash hamda ulardan samarali foydalanish ustidan nazorat qilishga imkon beradi.

Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilishning me'yoriy uslubi

Xo'jalikni yuritishning samaradorligini oshirish mamlakat iqtisodiy rivojlanishining har qanday bosqichida asosiy va muhim masala hisoblanadi. Bu boshqaruvning me'yoriy tizimini milliy xo'jalik tarmoqlari darajasida va bir subyekt ramkasida qo'llashni muhim qilib qo'yadi.

Xarajatlarni boshqarishning me'yoriy tizimi o'zi bilan rejalashtirish, me'yorlash, materiallarni ishlab chiqarishga berish, ichki hisobot tuzish, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, xarajatlarning me'yori asosida iqtisodiy tahlil va nazoratni ro'yobga chiqarish bo'yicha muolajalarning jamlamini aks ettiradi.

Uning asosiy maqsadi bo'lib ishlab chiqarish omillarini to'liq ishlatish va xo'jalikni tejimli yuritish hisoblanadi. Bu tizimning mazmuni quyidagilardan iborat:

- subyektning oldiga qo'yilgan masalalarni yechishni ta'minlovchi me'yorlar asosida xarajatlarni rejalashtirish;
- me'yor va me'yorlashtirishlar bilan asoslangan ishlab chiqarish maqsadlari bo'yicha turli resurslarni ishlatish uchun ruxsatnomalar berish yo'li bilan xarajatlarni hujjatlashtirish;
- xarajatlarni buxgalteriya hisobining schyotlarida ularning me'yorlari va undan chetga chiqishlarni aks ettirish;
- chetga chiqishlar boshqaruvning chiziqli personal tomonidan boshqaruvning har bir darajasida tannarxning shakllanish jarayoniga tezkor aralashish maqsadida olib boriladi.

Kalkulyatsiya qilish xarajatlarning me'yoriga asoslanadi, me'yordan chiqib ketishlar ularning vujudga kelishi bo'yicha buxgalteriya hisobining schyotlarida ishlab chiqarish natijasining ko'payishi yoki kamayishi sifatida ko'rsatiladi.

Ishlab chiqarishga bo'lgan xarajatlarni va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilishni hisobini me'yoriy usuli boshqalardan ko'proq xarajatlarni boshqarishni me'yoriy tizimining talablariga javob beradi. O'zining universal xususiyati tufayli u xalq xo'jaligining hamma tarmoqlariga tatbiq etishga tavsiya qilingan. Me'yoriy boshqaruv hisobiga me'yoriy rejalashtirish va ishlab chiqarishga bo'lgan xarajatlarning tizimi sifatida qarash qabul qilingan. Bu tizimning asosiy elementlari: mahsulotning ishlab chiqarish muddatlarini, uning tarkibi va sifatini me'yorlash; iste'mol, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni, shuningdek ishlab chiqarish vositalarini sarflash va ishlatishning me'yoriy

asoslanishi; me'yor va me'yorlashtirishlar asosida iqtisodiy samaradorlikni rejalashtirish, hisoblash va baholash hisoblanadi.

Birinchi element to'g'ridan-to'g'ri butun subyekt, asosiy ishlab chiqarish sexlari bo'yicha va brigadalarning ishlab chiqarish topshiriqlarini hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarishni hajmli, kalendar va nomenklaturali rejalashtirish bilan bog'liq. Tizimning ikkinchi elementi ishlab chiqarish bo'linmalarining moddiy va mehnat resurslari bilan ta'minlanganligini hisoblash uchun, sarflash me'yorlari bo'lgan material va mehnatga haq to'lash me'yorlarini ishlatishni hisoblash uchun yagona me'yoriy asosning mavjudligini ko'zda tutadi. O'z navbatida ishlab chiqarishni hajmli, kalendar va nomenklaturali rejalashtirish iste'molni mehnatni me'yorlash bilan bog'liq ishlab chiqarish vositalarini me'yoriy asoslashsiz mumkin emas.

Shunday qilib, tizimning ikkala elementi ham ishlab chiqarishni tayyorlashning konstruktorlik, texnologiya, tashkiliy va iqtisodiy bosqichlarini qamrab oladi. Ular chiqarishga rejalashtirilgan mahsulot nomenklaturasi bilan cheklangan, mehnatning tashqi va subyektning ichki kooperatsiyasiga asoslangan. Bu holat ishlab chiqarishning tabiiy asosini tarkib etuvchi rejalashtirish va hisobning ustuvorligi haqidagi xulosani yana bir marta ta'kidlaydi.

Bir subyektda xarajatlarni hisobga olishning usulini tanlash ushbu subyektning tarmoq xususiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Lekin umumiy taklif sifatida ushbu xarajatlarni hisobga olishning me'yoriy hisobini tashkil qilishning uchta turini ajratish mumkin:

A. Me'yoriy xarajatlar bo'yicha hisobga olish. Ushbu usulda sarflangan haqiqiy xarajatlar quyidagi ko'rinishda aniqlanadi: Me'yoriy xarajatlar $\pm$ me'yordagi xarajatlardan chetga chiqish q haqiqiy xarajatlar.

Ushbu tartibda buxgalteriya hisobida moddiy qiymatliklarning harakati belgilangan me'yorlar bo'yicha baholanishi shartidan kelib chiqiladi. Ushbu faoliyat jarayonida aniqlangan chetga chiqishlar ro'yobga chiqish holatida yig'ilib boriladi va hisobot davrining oxirida me'yordagi xarajatlarning hajmiga qo'shiladi.

B. Haqiqiy va me'yordagi xarajatlarni bir yo'la hisobga olish. Ushbu usul ishlab chiqarishdagi xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ikki bahoda: haqiqatda yig'ilgan xarajatlar bo'yicha; haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning hajmiga sarflangan me'yoriy xarajatlarning miqdorida yoritishni nazarda tutadi.

Haqiqiy sarflar - Me'yordagi sarflar $\pm$ Chetga chiqishlar.

V Aralash usulda hisobga olish. Ushbu usul ikkita yo'l bilan hisobni yuritishni nazarda tutadi.

Birinchi usul. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning amaliyotida keng tarqalgan va mamlakatimizda ham qo'llanishi tavsiya qilingan. Lekin hisobot davri davomida jami chetga chiqishni aniq darajada hisobga olish imkoniyati mavjud emas. Hisobot oyining oxiridagi tugallanmagan ishlab chiqarishning me'yoriy tannarxi ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarning me'yordagi hajmi bilan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning me'yoriy tannarxining farqi ko'rinishida aniqlanadi. Natijada oy davomida yoki boshqa hisobot davrida hisobga olinmagan

chetga chiqish summasi hisobot davrining oxiridagi ishlab chiqarishning qiymatida qo'shiladi.

Ikkinchi usul. Asosiy xarajatlar bo'yicha tasdiqlangan me'yorlarga rioya qilish ustidan kundalik nazoratni o'rnatishni nazarda tutadi. Hisobot davri davomida me'yordan chetga chiqish bo'yicha olingan ma'lumotlar buxgalteriya hisobining tegishli registrilarida umumlashtirilmaydi va schyotlarda qayd qilinmaydi.

Tasdiqlangan me'yorlardan chetga chiqish summasi baholangan tayyor mahsulotning hajmiga sarflangan haqiqiy xarajatlar bilan ushbu mahsulot uchun sarflanishi lozim bo'lgan me'yoriy xarajatlarni taqqoslash yo'li bilan bir xil mahsulotlarning har bir guruhi bo'yicha aniqlanadi. Ushbu holatda tugallanmagan ishlab chiqarishning qiymati ishlab chiqarishda yarim fabrikatlar harakatining balansi bo'yicha natura ko'rsatkichlaridan kelib chiqqan holda me'yoriy tannarxi bo'yicha baholanadi, yoki bo'lmasa ishlab chiqarish bo'linmalaridagi tugallanmagan ishlab chiqarishni xatlab hisobga olish asosida baholanadi.

Jarayonli usulda xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilish

Tannarxni jarayonlar bo'yicha kalkulasiya qilish tizimi seriyali yoki ommaviy tarzda bir xil yoki taxminan bir xil qo'llaniladi. Xarajatlarni jarayonlar bo'yicha kalkulasiya qilishni har bir ishlab chiqarish bo'linmasi tomonidan ishlab chiqarish jarayonining alohida qismini bajarish va ishlov berishga qarab mahsulotni bitta muomaladan boshqasiga o'tishni ko'zda tutgan texnologiyaga ega subyektlar ham qo'llaydilar. Oxirgi bo'linma ishlab chiqarishni tugatadi va mahsulotni tayyor mahsulot omboriga topshiradi. Xarajatlar mahsulotlarga ishlab chiqarish bo'linmalari bo'yicha ma'lum vaqt davri uchun nisbatsiz umumlashtiriladi. Mahsulot birligining tannarxi ishlab chiqarish tannarxini ma'lum davrda shu davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Bunday ishlab chiqarishlarga kimyo, neftni qayta ishlovchi, to'qimachilik, sement va boshqa ishlab chiqarishi seriyali va ommaviy turdagi tarmoqlar kiradi. Ishlab chiqarishni tashkil etish va rejalashtirish va ishlab chiqarish obyektlarining hisobi uchun qo'llaniladigan birliklar to'g'risidagi aniq tavsif mashinasozlik misolida berilgan.

Seriyali ishlab chiqarish ommaviyga nisbatan tezkor-ishlab chiqarishni rejalashtirish aniqlashtirilgan uslublaridan va tayyor mahsulotni o'lchashga nisbatan detallashtirilgan reja-hisob birliklaridan foydalanadi. Oqimli ishlab chiqarishda bo'lgan mashinasozlik korxonasida seriyali turdagi sex va uchastkalar ko'p hissani tashkil etadi.

Ishlab chiqarishni guruhli tashkil etishda reja-hisob birliklarini tahlil qilib me'yorlashtirish, ishlab chiqarish topshiriqlarini ish joylari, brigadalar bo'yicha hisoblash, ishlab chiqarish dasturlarini bajarilishining tezkor hisobi asosi bo'lib aniq stanok yoki stanoklar guruhiga bog'langan ma'lum nomlanishdagi detal bo'lishini aniqlash mumkin.

Rejalashtirishning texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish uchun yagona me'yoriy asosni qo'llash sharoitida seriya (guruh)li ishlab chiqarishning hamma turlari uchun yagona reja-hisob birligi-detalga o'tish mumkin bo'lib ko'rinadi.

Texnologiya, predmetli va predmet-texnologiya ixtisoslashgan sexlar va bo'linmalarning turli yo'nalishidagi ishlab chiqarish seriya (guruh)li turdagi subyektlarda detal yagona reja-hisob birligi sifatida qo'llanilsa xarajatlarni xo'jalik hisobiga ajratilgan brigadalar va bo'linmalarga, kalkulyatsiya hisoblarida-xarajatlarni me'yorlar va ulardan chiqib ketishlar bo'yicha ajratish bilan mahsulotlarning turlari bo'yicha guruhlash imkonini tug'iladi. Agar ishlab chiqarish bo'linmalarida detallarga ishlov berish uskunasi texnologiya jihatdan bir turi o'rnatilgan bo'lsa unda ishlov berish texnologiyasi prinsipial ravishda bir xil, farqlar esa ishlov berish vaqtida va ishlab chiqarish bo'linmasi yoki brigadasi ichidagi texnologiya yo'nalishda hisobga olinadi. Bu ajratuvchi xususiyatlar miqdoriy jihatdan o'lchanishi mumkin va hisob ma'lumotini qayta ishlashning mexanizatsiyalashgan variantida brigada komplektining moddiy va mehnat xarajatlarini brigadalar bo'yicha me'yorlashda, me'yorlangan sarfni mahsulotni haqiqatda chiqarilganligiga yoki brigada tomonidan bajarilgan ishlarning haqiqiy hajmi hisobida asos bo'luvchi belgi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Sarflarni detallar bo'yicha me'yorlash har bir detalga bosh texnolog bo'limi tomonidan yoziladigan texnologiya kartalarda moddiy xarajatlarni hisoblash uchun qabul qilingan. Ular mahsulotlarning nomlari bo'yicha guruhlanadi, raqamlanadi va broshuralanadi. Kartalarning bitta nusxasi ish turlari va shu ishlarni bajaruvchi bo'linmalar bo'yicha guruhlanadi. Bunday tartib me'yoriy hisoblashishlarni texnik-iqtisodiy rejalashtirish va tezkor-ishlab chiqarish reja hisoblashishlarning ishonchliligini ta'minlaydi.

Subyektlarning seriya (guruh)li ishlab chiqarishida me'yorlashtirish, rejalashtirish, hisob, nazorat va tahlil maqsadlarida yagona reja-hisob birligini o'rnatish qo'shimcha qiyinchiliklar, hisob va kalkulyatsiya ishlarining ko'payib ketishini tug'dirmaydi.

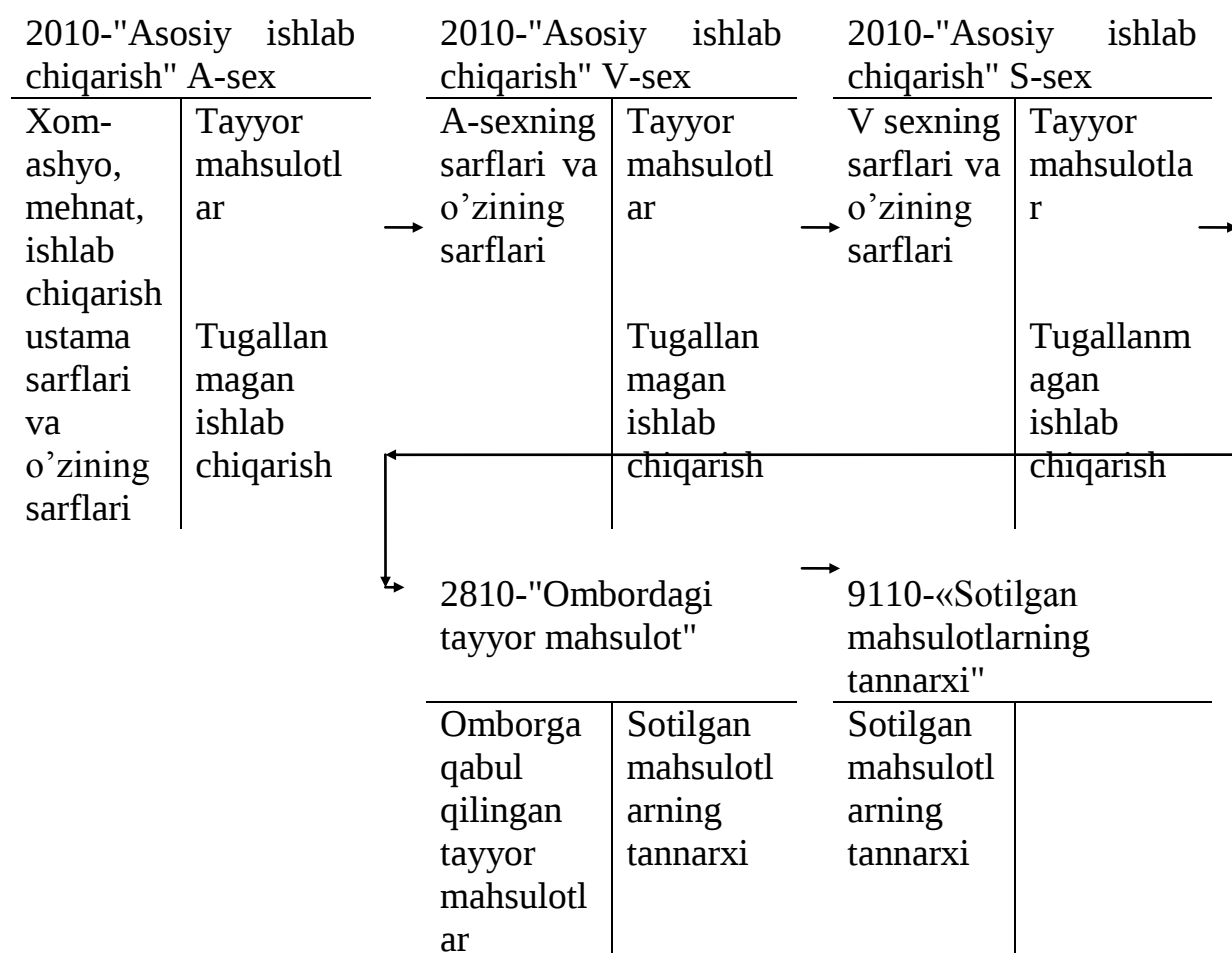
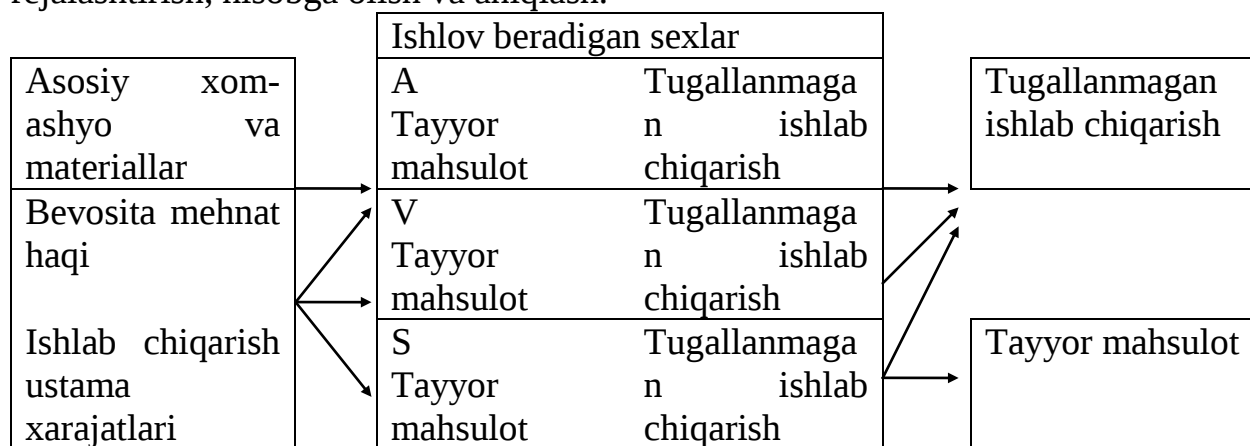
Detal, uning buyumga kirish me'yori hozirgi davrning o'zida me'yoriy kalkulyatsiya qilishning obyekti hisoblanadi, chunki uzal, agregat, buyumga me'yoriy kalkulyatsiya tuzilishidan oldin to'g'ri xarajatlarni detalga bo'lgan natural va qiymatli mazmunining me'yorlari aniqlanadi.

Detal reja-hisob birligi sifatida quyidagi elementlarni qamrab oluvchi me'yoriy rejalashtirish va ishlab chiqarishga bo'lgan xarajatlar hisobi tizimining komplektlanganligi talabiga javob beradi:

- mahsulot chiqarishning ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uni tayyorlash muddatining yetkazib berish shartnomasi muddati bilan to'g'ri kelishini, sexlar, bo'linmalar va brigadalar bo'yicha mahsulot tarkibini me'yorlashtirish va boshqalar;

- iste'mol, asosiy jamg'armalarning sarflari va zaxiralari, moddiy, mehnat va moliya resurslarining yagona me'yoriy asosida texnik, texnologiya va iqtisodiy asoslash;

–ishlab chiqarish bo'linmalari darajasida ishlab chiqarish faoliyati natijalarini rejalashtirish, hisobga olish va aniqlash.

8.2- chizma. Mahsulotlarning tannarxini jarayonlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish va xarajatlarni yig'ishning umumiy chizmasi.

Ommaviy ishlab chiqarishda mehnatning brigadali shakli ishlab chiqarishni texnik, texnologiya va tashkiliy sharoitlari bilan bog'liq. Rejali ishlab chiqarish topshiriqlari kompleks brigadalar tomonidan bajariladigan ishlarning keng doirasini o'z ichiga oladi. Lekin bunday holda ham reja-hisob birligi bo'lib brigadaga yuklatilgan uning tayyorlash va ishlov berish bo'yicha ma'lum ro'yxati bilan detal xizmat qiladi.

Ommaviy ishlab chiqarishda ishlab chiqarishni tezkor rejalashtirish va hisobning reja-hisob birliklarini shu ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxini kalkulasiya qilish birliklari bilan taqqoslab faqat subyekt bo'yicha yig'ish, sinash va oxiriga yetkazish ishlarini bajaradigan oxirgi tizimli bo'linma darajasida ularning mosligini belgilashi mumkin. Tizimli bo'linmalar darajasida reja-hisob birliklari ichki ishlab chiqarish xo'jalik hisobida obyekt tarkibini tavsiflovchi xarajatlar obyektlarining qismi bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayoniga parallel ravishda xarajatlarni jamg'arish jarayoni yuradi. To'g'ri xarajatlar bo'linmalar bo'yicha birlamchi ma'lumotlar asosida hisoblanadi. To'g'ri moddiy va mehnat xarajatlaridan tashqari jarayonlar bo'yicha hisob tizimida to'g'ri xarajatlarga ishlab chiqarishni tayyorlash, ishlab chiqarishning yuritilishini nazorat qilish, bir bo'lim ichida lokalizatsiya qilish sharti bilan amortizatsiya bo'yicha sarflar kiritilishi mumkin. Sarflar turli usullar yordamida kalkulasiya obyektlari bo'yicha taqsimlanadi.

Xarajatlar hisobini jarayonli usulining ikki varianti mavjud: yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz.

Yarim tayyor mahsulotli usulda har bir oldingi qayta ishlangan mahsulot keyingi qayta ishlov uchun yarim tayyor mahsulot hisoblanadi va u tashqariga sotilishi mumkin. Bu yarim tayyor mahsulotlarni haqiqiy, normativ yoki rejali tannarx bo'yicha, hisob-kitob yoki mahsulotni sotish baholari bo'yicha baholash zaruratini belgilaydi. Bu variantda yarim tayyor mahsulotlar qiymati alohida 2100 - "O'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar" nomli aktiv schetda aks ettiriladi.

Yarim tayyor mahsulotsiz usulda har bir qayta ishlov bo'yicha, asosan, faqat ishlov berishga ketgan xarajatlar olinadi. Tayyor mahsulot tannarxi xomashyo, dastlabki materiallar xarajatlari, barcha qayta ishlash xarajatlari va boshqa ishlab chiqarish xarajatlarini umumlashtirish bilan aniqlanadi. Bunda faqat tayyor mahsulot tannarxi kalkulyatsiya qilinadi.

Misol. Korxona erkaklar poyafzali ishlab chiqaradi. Ishlab chiqarish uchta jarayonda tashkil etilgan. Quyidagi ma'lumotlar mavjud:

hisobot davrining birinchi choragida 1500 dona mahsulot ishlab chiqarilgan;

dastlabki ishlov uchun xomashyo va materiallar sarflangan - 8400000 so'm;

oraliq mahsulotlarga xarajatlar qilindi - 2400000 so'm;

tayyor mahsulot holiga keltirish uchun mablag'lar sarflandi - 1200000 so'm.

Bunda jarayonlar bo'yicha tannarx aniqlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1-jarayon – $8400000 \div 1500 = 5600$

2-jarayon – $2400000 \div 1500 = 1600$

3-jarayon – $1200000 \div 1500 = 800$

Jami: $12000000 \div 1500 = 8000$.

Yuqoridagi hisob-kitoblardan ko'rinib turibdiki, bir birlik mahsulotning haqiqiy tannarxi 8000 so'mni tashkil etadi.

Jarayonli kalkulasiya qilish tizimi buyurtmalararo kalkulasiya qilish tizimidan ancha oddiy va arzonroq, chunki buyurtmalar va individual ishlar bo'yicha kartochkalar to'plami yo'q. Buxgalteriya hisobi schyotlarida yozuvlar

oddiy (YaTMlarsiz variant) yoki "O'zi ishlab chiqargan YaTMlar schyoti" orqali (YaTMli variant) amalga oshirilishi mumkin.

Direkt-kosting tizimi bo'yicha sarflangan xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilish

Kalkulyatsiya qilishning milliy tizimining nazariyasi va amaliyoti rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qo'llanilayotgan boshqaruv hisobining tashkiliy tizimlarini o'rganishga muhtoj. Bunday tizimlardan biri to'g'ri xarajatlar bo'yicha mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilish tizimi hisoblanadi.

O'zgaruvchan xarajatlarni hisobga olish tizimi AQShda Buyuk depressiya davrida vujudga keldi va 50-yillarda keng tarqaldi. Buyuk depressiyadan oldin (1928 y) tayyor mahsulotning qoldiqlari to'liq xarajatlar bo'yicha hisoblangan tannarx bo'yicha baholanadigan edi. Depressiya realizatsiya qilinmagan mahsulotning katta zaxiralarini yaratishga olib keldi, to'liq xarajatlar bo'yicha baholash esa, o'sha davr tahlilchilarining fikricha foydani sun'iy buzishga olib kelgan. Ishlab chiqarishning hajmi va foydaning miqdoridan holi bo'lgan doimiy xarajatlarning hisobi daromadning qiymatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Tahlilchilarning fikricha, sarflangan xarajatlarning qaytishini va ishlab chiqarishning hajmini xarajatlar va foydalar aloqasi orqali hisoblash lozim. Bu aspektda, o'xshashlikka ega bo'lgan o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lish foydasiz deyilgan va egrilar bilan o'xshashlikka ega bo'lgan doimiy xarajatlarga ajratishga ijozat etilgan. Xarajatlarning yangi tizimi "direkt-kosting" nomini oldi.

Tizimning mazmuni- korxona ishlab chiqarish xarajatlarini kalkulyatsiya qilish uslubini ko'rib chiqishda 1936-yilda Djonatan Xarris tomonidan kiritilgan "direkt-kosting reja" mazmuniga asoslanadi.

Daromadlar va zararlar to'g'risidagi oylik hisobotning mazmunida oddiy ishlab chiqarish xarajatlari va egri ustama sarflarni chegaralash boshlandi. Ishlab chiqarish sarflarini differentsiyalash daromadning hajmini, mahsulot realizatsiyasi hajmining bog'langanligini aniqlashga va tannarxni boshqarishga yordam berdi. Shunday qilib, bu tizimning mazmuni quyidagiga olib kelindi: to'g'ri xarajatlar tayyor mahsulotlarning turlari bo'yicha umumlashtiriladi, egri xarajatlar esa alohida schyotda to'planadi va ular vujudga kelgan davrning umumiy moliyaviy natijalariga olib boriladi. Agar har bir buyum bo'yicha tushgan daromad summasidan bu buyum bo'yicha sarflangan o'zgaruvchan xarajatlar chiqarib tashlansa unda buyum bo'yicha brutto-daromad olamiz. Hamma buyumlar bo'yicha olingan brutto-daromadni jamlab doimiy xarajatlarning umumiy summasini qoplash uchun mo'ljallangan daromadning umumiy qiymatini olish mumkin.

Direkt-kosting tizimidagi amaliy izlanishlar xarajatlar bo'linishining shartlilikini ko'rsatadi. Bir subyektda qabul qilingan yo'l qo'yishlar natijalarni hisoblab chiqishda hisoblanishi kerak. Direkt-kosting tizimi bo'yicha tannarxni kalkulyatsiya qilish ishlab chiqarishning turli hajmida doimiy sarflarning o'zgarmas qiymatini ko'zlaydi, shuning uchun boshqaruv hisobida asosiy e'tibor doimiy

sarflarga qaratiladi. Subyekt va tizimli bo'linmalarning rahbarlari bu xarajatlarni boshqarishning nazorat funksiyalarini kuchaytiradilar.

Direkt-kosting tizimi bir necha farqlovchi xususiyatlarga ega: birinchisi- ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgaruvchan va doimiyga ajratish; ikkinchisi- mahsulot tannarxini cheklangan xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish; uchinchisi- foydalar haqidagi hisobotlarni tuzishning ko'p bosqichligi.

Birinchi bosqichda tayyor mahsulotni ishlab chiqarish hajmining to'g'ri (o'zgaruvchan) xarajatlar bilan aloqasi o'rnatiladi, alohida turdagi mahsulotni ishlab chiqarishning rentabelligi aks ettiriladi. Ikkinchi bosqichda bitta schyotda umumlashtirilgan egri (doimiy) sarflar bir turdagi mahsulot realizatsiyasidan olingan qo'yilma bilan taqqoslanadi. Natijada butun ishlab chiqarish va realizatsiyaning rentabelligini aks ettiradi. Shunday qilib, bu tizim realizatsiyaga qaratilgan. Realizatsiyaning hajmi qancha ko'p bo'lsa subyekt shuncha ko'p daromad oladi. Tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish faqat o'zgaruvchan (to'g'ri) xarajatlar bo'yicha baholanadi. Baholashning bunday tizimi subyektlarda realizatsiyani ko'paytirishning yangi imkoniyatlarini izlashga qiziqish uyg'otadi.

Subyektlarda direkt-kosting hisobi tizimi har-xil tartibda tashkil etilishi mumkin. Bu yerda ikkita avtonom va integratsiya yondashish ishlatiladi. Xarris tizimi boshqaruv va moliyaviy hisob integratsiyasiga asoslangan. Boshqaruv va moliyaviy hisobning umumiy tizimi bosh kitobda hamma ichki oborotlarni aks ettirishni ko'zlaydi.

Hisob yuritishning monistik (integratsiyalangan) tizimining murakkabligi, hisob muomalalarining katta hajmi bilan farq qiladi, ko'p hollarda qimmat va oddiy emasligi bilan ajralib turadi. Ko'p hollarda integratsiyalashgan tizim boshqaruv hisobi prinsipiga, ya'ni tijorat sirlarini saqlashga rioya qilmaydi (buzadi).

Foydalar to'g'risidagi hisobotni tuzishni ko'p jarayonlik asosida marjinal foydalar haqidagi hisobot yotadi. Direkt-kosting tizimidagi foyda va sarflar haqidagi taxminiy hisoboti quyidagi jadvalda keltirilgan.

Marjinal daromad usuli bo'yicha daromadlar va sarflar to'g'risidagi hisobot

№	Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'm
1.	Realizatsiya qilingan mahsulotning hajmi	5700
2.	O'zgaruvchan xarajatlar	3300
3.	Marjinal foyda (1qator-2qator)	2400
4.	Doimiy sarflar	1370
5.	Sof foyda (yoki zarar) (3qator-4qator)	1030

Keltirilgan hisobda ikki pog'ona mavjud: yuqori- marjinal daromad; pastki- hisobda bosqichlar bo'yicha jarayonda to'ldiriladigan sof foyda. Agar o'zgaruvchan xarajatlarni ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga bo'lsak mazkur hisobot uch bosqichda tuziladi. Birinchi bosqichda marjinal foyda mahsulot realizatsiyasidan tushgan pul bilan o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Uchinchi bosqichda jamlama marjinal foyda

bilan doimiy xarajatlar summasini taqqoslash yo'li bilan sof foyda (yoki sof zarar) hisoblanadi. Keyin hisobotning pog'onaliligini doimiy xarajatlarni shartli-doimiy va shartli-o'zgaruvchanlarga bo'lish bilan ko'paytirsang bo'ladi. Ayrim hollarda pog'onalar xarajatlar va foydalarni guruhlashning boshqa belgilarini ko'zda tutishi mumkin. Masalan, aniq buyumlar yoki buyumlar guruhiga to'g'ri munosabatga ega bo'lgan doimiy xarajatlarning guruhlanishi; doimiy xarajatlarning hududlar, sotuv segmentlari yoki taqsimlash kanallari bo'yicha bo'linmalarini nazarda tutadi.

O'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha tannarxni kalkulyatsiya qilish doimiy xarajatlar, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir turiga foyda olish uchun qo'yilmalar, mahsulot chiqarishning assortimentiga rioya qilish ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlaydi. Bunday kalkulyatsiyalar mas'uliyat markazlari tomonidan nazorat qilinmaydigan xarajatlarni, daromadli va daromadsiz muomalalar o'rtasidagi farqni, me'yorga nisbatan xarajatlarning hulqini aniqlaydi. Nazoratning asosiy prinsipi bog'liqlik bo'ladi: material - jonli mehnat - ustama sarflar.

Bunday maqsadlarda xarajatlarning nazorat koeffitsiyentini hisoblashning oddiy ko'rinishidan foydalaniladi:

To'g'ri yoki o'zgaruvchan (olib borilgan-olib borilmagan) ustama sarflari
Asosiy materiallar Jonli mehnat sarflari (birlamchi xarajatlar)

Mahsulot tannarxini o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilishning boshqa muhim momenti bo'lib kalkulyatsiyani hajm va daromadning muqobil nisbatini hisoblash uchun ma'lumotni shakllantiruvchi ishlab chiqarishning zararsizlik tahlili bilan aloqasi hisoblanadi.

O'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish prinsipi tanlovining ustunliklariga uning buyumlarga narx o'rnatishda to'g'ridan-to'g'ri ta'sirini, biznesning turli segmentlarining ishlab chiqaruvchanligini rag'batlantirishni kiritish lozim.

Direkt-kosting tizimi boshqaruv tizimining takomillashuviga muvofiq rivojlanadi. Rejalashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishning qayishqoqligi direkt-kosting tizimiga budjetlar (smetalar) va topshiriqlarni, ulardan foydalanish tahlilini kiritishni talab qildi. Zamonaviy direkt-kosting tizimining xususiyati bo'lib standartlarni nafaqat o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha, balki doimiy xarajatlar bo'yicha ham, qisman doimiy ustama sarflarning o'zgaruvchan qismi bo'yicha ishlatish hisoblanadi. Standart direkt-kosting- bu subyektning yakuniy maqsadi- sof foyda olishga erishish vositasidir.

Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilish tizimini turkumlash

Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009—2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Inqirozga qarshi choralar dasturining konkret bo‘limlari — belgilangan kompleks chora-tadbirlar quyidagi asosiy vazifani hal etishga qaratilgan.

Qat’iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag‘batlantirish hisobidan korxonalarning raqobatdoshligini oshirish. Shu maqsadda 2008 yili xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning iqtisodiyotimizdagi yetakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 foiz tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish borasidagi takliflari ma’qullanganini qayd etish lozim.

Shuningdek, tannarxni kamaytirish bo‘yicha belgilangan parametrlarga erishish uchun rahbar va mas’ul xodimlarni rag‘batlantirishning ta’sirchan mexanizmini ishlab chiqish ko‘zda tutilmoqda. Shu bilan birga, Inqirozga qarshi choralar dasturida 2009 yilda barcha turdagi energiya manbalari va kommunal xizmatlarning asosiy turlari bo‘yicha narxlarning ko‘tarilishini cheklash, ya’ni ularni 6—8 foizdan oshirmaslik mexanizmi ishlab chiqilgan. Ayni vaqtda bu sohalarning ishlab chiqarish rentabelligini so‘zsiz ta’minlashi kerak.

Xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyatida sodir bo‘lgan xarajatlarni guruhlashtirish u yoki bu boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yo‘naltirilgan. Lekin xo‘jalik faoliyatida ro‘yobga chiqadigan holatlar ishlab chiqarilgan namunaviy tizimlarga to‘g‘ri kelmaydi. Shuning uchun har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘z menedjerlarining talabidan kelib chiqqan holda va ularning talabini qondirish uchun ayrim olingan hisob tizimining loyihasini ishlab chiqadilar. Shu bilan bir qatorda ushbu hisob tizimlarining xilma-xilligidan qat’iy nazar subyektlar faoliyatining nazariyasi va amaliyoti tomonidan xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilishni tashkil qilishning umumiy tartibi ishlab chiqilgan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish faoliyatida xarajatlarning boshqaruv hisobi tizimini tashkil qiladigan va o‘zaro bog‘langan uchta element mavjud: ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni hisobga olish; tayyor mahsulotlarning hisobini yuritish va ushbu tayyor mahsulotlarning tannarxini kalkulyatsiya qilish.

Ushbu o‘zaro bog‘langan tizim elementlarining talabidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni hisobga olish tizimi ushbu xarajatlarning turlari, tarkibi, mazmuni, yo‘nalishi, sodir bo‘lgan joylari va mas’uliyat markazlari, mahsulot yoki ishlarning turlari va ularning bir xil guruhlari, buyumlarning qismi va yarimfabrikatlar bo‘yicha guruhlashtirishda qo‘llaniladigan usullarning o‘zaro aloqalarini aks ettirishi lozim va amal qilinayotgan me‘yorlar bilan rejalashtirilgan samaradorlikni taqqoslash natijasida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni nazorat qilish usullaridir.

Ularning tarmoqlar bo‘yicha xususiyatidan qat’iy nazar har bir xo‘jalik yurituvchi subyektda xarajatlarni hisobga olish tizimi xo‘jalik faoliyatining natijalarini ishonchli va xolisona aniqlash va ishlab chiqarish faoliyatining borishi ustidan nazorat o‘rnatish imkoniyatini yaratib beradigan tashkiliy modulni talab qiladi.

Shu bilan bir vaqtda ishlab chiqarishning texnologiya va tashkiliy xususiyatlari, ishlab chiqarish jarayonining davom qilish muddati, mahsulotlarning

miqdor va sifat tasnifi ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va mahsulotning tannarxini kalkulyatsiya qilishning har xil usullari va uslublarini qo'llashni talab qiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektning amaliyotida qo'llanilayotgan ushbu tizimlar quyidagi tartibda turkumlashtiriladi:

A. Guruhlashtiriladigan obyektlar		
Buyurtma tizimi		Jarayon tizimi
V. Me'yorlashtirish darajasi		
Haqiqiy sarflarning tizimi		Me'yoriy sarflarning tizimi
S. Xarajatlarni qamrashning to'laligi		
To'liq sarflarning tizimi		Qisman sarflarning tizimi

8.1- chizma. Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish tizimining turkumlanishi.

Xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish tizimidan foydalanishda o'zbilarmonchilikka yo'l qo'yish mumkin emas. Chunki uni qo'llashning maqsadi boshqarish va xarajatlarni hisobga olish obyektlari bilan chambarchas bog'langan holda yig'ilgan.

Bizning mamlakatimizda buxgalteriya hisobi va korxonalarning iqtisodiyotiga bag'ishlab chop qilingan adabiyotlarda, 1999-yil 5-fevralda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizom, buxgalteriya hisobining standartlari va xalqarostandardlarga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning xarajatini hisobga olish va tannarxini kalkulyatsiya qilishning uchta usuli me'yoriy, ishlov berish (jarayonlar bo'yicha) va buyurtma usullari mavjud. Ushbu usullarning qaysi birini qo'llash har bir xo'jalik yurituvchi subyektda ishlab chiqarilgan mahsulotning turlari, texnologiya jarayoni, tarmoqning xususiyati, ishlab chiqarishni tashkil qilish usuli va uning turlaridan kelib chiqqan holda o'zida ishlab chiqilgan hisob siyosatida ko'rsatadi va rahbarning buyrug'i bilan mastahkamlaydi. Shu bilan bir qatorda yuqorida keltirilgan turkumlarning hech biri ayrim olgan holda xo'jalik yurituvchi subyektning ichidagi o'ziga xos xususiyatlarini to'liq va har tomonlama yoritishga da'vogar bo'la olmaydi.

Ushbu yuqorida keltirilgan xarajatlarni hisobga olish va kalkulyatsiya qilish belgilari xarajatlarni hisobga olish tizimini muvaffaqiyatli tashkil qilishga va bir usulni ikkinchisidan ajratishga yordam beradi va osonlashtiradi.

Xulosa

Boshqaruv hisobining nazariy asoslari o'z tarkibida boshqaruv hisobining mazmuni haqida, uning predmeti va boshqaruv hisobi tomonidan amalga oshirilayotgan obyektlar, fazifalarni aks ettiruvchi vositalar haqida, prinsiplar va tashkillashtirishning tizimlari haqidagi tushunchani birlashtirishdir.

Boshqaruv hisobi-xo'jalik yurituvchi subyekt axborot tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ishlab chiqarish faoliyatini boshqarishning samaradorligi tarkibiy bo'linmalar, subyekt xizmatlari bo'limlarining faoliyati haqidagi ma'lumot bilan ta'minlanadi. Bu ma'lumotni boshqaruv hisobi to'g'ri boshqaruv qarorlarni qabul qilish maqsadida subyektning ichida faoliyat ko'rsatayotgan turli darajadagi boshqaruvchilar uchun shakllantiradi.

Boshqaruv hisobida bu resurslar ishlab chiqarish zaxiralari sifatida subyektning omborlarida, sex omborlarida va bo'linmalarda, ishlab chiqarish bo'limining omborlarida va tayyor mahsulot omborigacha ishlab chiqarish bosqichining darajalari bo'yicha ularning harakati jarayonida ko'rsatilgan. Ular xom-ashyoni sanoatning qazib oluvchi tarmog'ining mahsuloti, qishloq xo'jaligi mahsuloti sifatida; shu va boshqa subyektlarda oldindan ishlov berilgan materiallar sifatida (YaTM- tayyorlanmalar, pakovkalar, quyilmalar, detallar, uzellar va boshqalar); hozirgi davrda subyektda mavjud mehnat resurslari, mehnat resurslaridan maqsadga muvofiq faoliyat jarayonida foydalanishi va mehnatning natijasi sifatida ko'radilar.

Boshqaruv hisobi tizimida uning obyektlari ma'lum ixtisosli yo'nalishda aks ettirishga ega. Birinchi o'rinda ishlab chiqarish resurslarining holati, harakati, subyektning xo'jalik faoliyati jarayonida maqsadli ishlatilishida aks ettiriladi.

Ularning yordamida subyektning axborot tizimida boshqaruv hisobining obyektlari akslanuvchi turli qo'llanma va usullarning jamlami boshqaruv hisobining uslubi deyiladi. U quyidagi elementlardan iborat: hujjatlashtirish, inventarizatsiya, nazorat schyotlarini baholash, guruhlashtirish va umumlashtirish, me'yorlashtirish, rejalashtirish va limitlash, nazorat va tahlillardan iborat.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, uslubning hamma elementlari bir-biridan alohida emas, boshqaruv masalalarini yechishga qaratilgan ichki xo'jalik aloqalarini tashkil etish tizimida harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yhati

1. I.Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari.-T.: O`zbekiston.2009.
2. BobojonovO, JumaniyozovK. Boshqaruv hisobi.-T.Adabiyot jamg`armasi. 2005
3. KarpovaT.P. Upravlencheskiy uchet. -M. YuNITI. 2002.
4. VaxrushinaM.A. «Buxgalterskiy upravlencheskiy uchyot». Uchebnik. -M.: «Finstatinform». 2000 g

Internetsaytlari

<http://www.gaap.ru>
<http://www.glavbukh.ru>